

**СЕЗИМ ЛЕКСИКАЛЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ МАЙДАНЫНЫН
ЛЕКСИКАЛЫҚ ХӘМ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БИРЛИКЛЕР МЕНЕН
АҢЛАТЫЛЫҰЫ**

Мариям Байрыева

*ҚМУ, Аударма теориясы хәм әмелияты
кафедрасы ассистенти, Нөкис
Email: maryam.bayrieva@bk.ru*

DOI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14238749>

Эмотив бирликлер В.И. Шаховский тәрәпинен алып барылған изертлеулерде үйренілген, ол сезимлерди тилдиң лексикалық-семантикалық системасында топарларға ажырытып изертлеген, соның менен бирге оның пикиринше таңлақлар хәм таңлақ сөзлер сыртқы қозғатыушы сыпатында реакция қуралы болған аффект деп классификациялайды [1 Шаховский В.]. Тәсир - бул мәлим бир сөз ушын мәниси сәўлелендирилген сезим атамасы, аңлатыудың бирден-бир усылы болған сезим ретинде анықланады. Сезим лексикалық-семантикалық майдан (СЛСМ) - бул тилдиң лексикалық қуралларының жыйындысы болып, оның семантикаси эмоционал компонентке ийе (мәни ямаса коннотация жағдайында).

СЛСМ лексикалық хәм фразеологиялық бирликлер менен аңлатылады, олардың семантикаси сезимлерди тилде геўделендириу ушын мөлшерленген; оннан узақта сезимлерди көрсететуғын хәм хәр қыйлы сезим жағдайларын сүүретлеуши сөз қалады. СЛСМге кириуши тил бирликлер семантикалық сыпаттан (эмотив семаның бар екенлиги) хәм прагматикалық жақтан (сезимди аңлатыу) тилдиң қалған сөзлик қорына кери қойылады. СЛСМ орай сөзиниң бирден-бир ўазыйпасы сезимди аңлатыу болып табылады, солай етип, таңлақлар текғана СЛСМның бир бөлеги ретинде көрип шығылыуы мүмкин, және де оның орайлық, ядро бөлеги болып табылады.

Таңлақлар хәм олардың жасалма түрлери, сондай-ақ таңлақ қурамлы фразеологиялық бирликлер «сезим» лексикалық-семантикалық макромайданның бөлеклеринен бирин қурайды. Таңлақлар жағдайға қарай хәм сезимлердиң түрлерине қарай аңлатылып белгиленеди, олар көп ғана лексикалық-семантикалық майданлардың шегарасында жайласады. Майдан шегарасының ең узақ тәрәпинде басланғыш хәм әпиўайы еликлеуишлер Ах! Ох! Ogh! Oh! жайласады. Соны айтып өтиу керек айырым эмотивлер инглис

тилинде таңлақ сөзлер қатарына кирсе, қарақалпақ тилинде еликлеуіш сөзлер есапланады. Таңлақлардың бул семантикалық майданға киритилиуінің тийкарғы себеби олардың басқа тил бирликлердеги номинатив қәсийетлердин түпкиликли өширип тасланыуы болып табылады. Контекст хәм коммуникатив жағдайды итибарға алмастан, оларды мәлим бир сезимди аңлатыушылар қатарына киритиу қыйын мәселе.

Көпшилик таңлақлар еки тилде хәм көп сезимди яки аралас сезимлерди аңлатып келиуі мүмкин, бул көбірек қарама-қарсы сезимлерди геўделендирилиуі хәм анықланды:

Азап-ақырет: *Ah! What a sad blow to his father and to them all* (J.Galsworthy “The man of property”, 13);

Таңланыу: *It was wonderfully polite of him, all that, ah, those foreigners, they knew how to treat a great actress* (W.S.Maugham “Theatre”, 61);

Күтиу: *«One of his boots is split across the toe» Soames stared at her. «Ah! he said,» of course! On his beam ends* (J.Galsworthy “In chancery”, 98);

Қанығыу ямаса қуғаныу: *Born in Jersey and educated in France? Ah, that explained it* (W.S.Maugham “Theatre”, 61);

Көрип турғанымыздай инглиз тилиндеги «Ah!» таңлақ сөзи бир неше сезимлерди геўделендирилиуі дәлилленди. Соның менен бирге қарақалпақ тилиндеги «Ўах!» таңлақ сөзинің қолланыуын хәм сезимлерди аңлатыуын талқылаймыз:

Азап-ақырет: — *Ўах, ўах — Сатым, мени не қылдын,? — деди де шалқасынан жығылды* (А.Бекимбетов «Гүррин», 210);

Таңланыу: *Ўах, ўах, жаўызлар? Аянышлы, ашыы даўыс кемедегилердин кулақ пердесин қалтыратып, жүрегин сызлатып жиберди* (А.Бекимбетов «Туўысқанлар», 3-бөлим, 132);

Ғәзеп: *Ўах-ўах! Сақалымның соры қайнапты да қалыпты!* (К.Ерназаров «Сақал», 7);

Ашыныу: *«Ұаў ажаға. Сақалдың сорын қайнатыпсыз гой! Ўах, ўах! Обалына қалған екенсиз. Сақал сизге жарасық ғана емес, үлкен саўлатта еди. Әттең, әттең! Әпиериңизге бир қараң, бала болыпсызда, қалыпсыз», деди күйиниң* (К.Ерназаров «Сақал», 9).

Таңлақлар хәм олардың жасалма формалары арқалы аңлатылған «сезим» лексикалық-семантикалық майдан статистикалық кәлиплесиуі емес. Бундай бейимлесиуішең қатлам тез-тезден өзгерип турады хәм тез-тезден толықтырылып барылады, әлбетте, өз алдына айтып өтиу керек, олардың

толықтырылыуы дереги дискурс болып табылады. Яғный, белгили бир жәмийет ағзалары өзлериниң тәжрийбе, билим, миллийлик хәм сезимлери сыяқлы багаж жәрдемінде түрли мазмунда қолланыуы имканиятына ийе.

Таңлақлар дискурстың ең әхмийетли мазмунларына байланыслы болып, олар арқалы предметли логикалық мәни күшли сезимлер менен бирге қолланылады.

Ашыныуы: «... *Әттең, әттең! Әпшеріңизге бир қараң, бала болыпсызда, қалыпсыз», деди күйинип* (К.Ерназаров «Сақал», 9);

Светлана анасы арқалап әкелген ақ қапшықты көтермекши болып еди, орнынан козғалталмады: — Ой-бой, ала, сонша жерден қой сойып әкелип не қыласаң? (Т.Қайыпбергенов «Танха өзиңе мәлим сыр», 89);

— **Сорым!!!** — *деди болғаны. Баска тилге келмей, жазық маңлайынан бирден моншак-моншак тер шығып, демі қысылды да, дизелеринен хал кетти* (Т.Қайыпбергенов «Танха өзиңе мәлим сыр», 90);

— **Мейли**, *бул сорауым кыйын болса қоя гой, — деди қыз оған тик караған халынан мудирмей* (Т.Қайыпбергенов «Танха өзиңе мәлим сыр», 97);

— **Әлбетте!** *Бирақ сениң Ақбозың мениң торымнан шапқыр* (Т.Қайыпбергенов «Танха өзиңе мәлим сыр», 102).

Мысалы, «Сорым!» үндеуі сөз («Сорым!») дискурстың тийкарғы темасынан тысқары, сөзлеушиниң интонациясы менен көрсетилген жағдайында, сәўбетке қосымша мазмун береді (қәуетер, қайғы хәм басқалар). Бирақ, бул түрдегі атақлы сөзлер олардағы сезимниң аңлатылыуы менен тийкарғы мазмунындағы предметли логикалық мәнисти шығарып тасламайды. Себеби олар өзлериниң лексикалық-грамматикалық топарларында қалады, және де таңлақлардың айырықша қәсийетлеринен бири бул атақлы атлық мәнисиниң жоқ екенлиги. олардағы логикалық мәнис үстинлик қылыуы анықланған.

Солай етип, лексикалық-семантикалық майдан талқысы синхрон хәм генетикалық-диахрон әдис тийкарында системалы өзгешеликлер менен сыпатланады. Бул өзгешеликлері майдан құрамына кириуши лексикалық-семантикалық топарлардың лексикалық бирликлерине байланыслы болады, бул жұмыстың мысалында олар сезимди аңлатыушы эмотив бирликлер есапланады. Соның менен бирге, майдан шегаралары жүдә бейимлесіуши хәм өзгеріуши сыпатқа ийе болып олардың бундай қәсийетлері эмотив бирликлерди үйрениуде таңлақлар негизінде дәлилленди.

Лексикалық-семантикалық майдан арнаулы тәртипке, құрамалы хәм жүдә айырықша дүзиліске ийе белгили бир түсиникти жарытыушы мазмун топلامы,

оның структуралық элементлери парадигматикалық мүнәсібетлер менен байланысады. Эмотивлер анализи лексикалық майданның көп қырлы хәм көп көлемли екенин дәлиллейди. Лексикалық-семантикалық майданды дүзиў лексикалық бирликлердин топарлары, түрли типтеги лексикалық парадигмаларға, семантикалық майданды вертикал хәм горизонтал түрде шөлкемлестириўге тийкарланады. Лексикалық майданның орайы, оның семантикалық доминанты ретинде улыўма өзгермейтуғын мәнини аңлатыўшы лексикалық бирлик арқалы пайда болады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж, 1987. С. 25. "Культурная жизнь Юга России" № 2 (49), 2013
2. Galsworthy J. In chancery. М., 1979. P. 98, 145.
3. Galsworthy J. The man of property. М., 1994. P. 13;
4. LEWIS CARROLL "Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking-Glass and what Alice found there. Oxford Press, 2009. -352
5. Maugham W.S. "Theatre", 61
6. Бекимбетов А. Туўысқанлар: Повестьлер хәм ғурриңлер.– Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. 229 бет
7. Ерназаров К Сақал: Юмор-сатиралық гурриңлер хәм новеллалар.—Нөкис: Қарақалпақстан, 1994. 116 бет.
8. Қайыпбергенов Т. Танха өзиңе мәлим сыр. –Н.: «Қарақалпақстан», 1996.